

Kistáj, járás, kistérség¹ – egy etnográfus szemével

Microarea, township, microregion – the ethnographer's point of view

PALÁDI-KOVÁCS ATTILA

A táj, kistáj fogalmának értelmezése a néprajzban

Köznyelvi *táj* szavunk ősi örökség az ugor vagy talán a finnugor korból, s a térben és időben történő tájékozódásnak, a koordináták hozzávetőleges kijelölésének a kelléke. Köznyelvi jelentése: „viszonylag egységes jellegű terület”, „névvel jelölt térbeni egység”, „valaminek a közelében vagy a környékén található terület” (TESz III., 822.). Sokféleképpen definiálták az idők során, s a magyar földrajztudománynak talán a legtöbbet vitatott fogalma. A földrajzkutatók egyik része objektív, másik része szubjektív térkategóriának tekinti. Cholnoky Jenő, Prinz Gyula, Teleki Pál és tanítványaik széles köre a tájföldrajzot a természeti földrajz és az úgynevezett „emberföldrajz” jelenségeit ötvöző, leíró, rendszerező országismeretként fogta fel. Az utóbbi évtizedek természeti földrajzi kutatása már-már matematikai alapozású tájtípusokat állapított meg (a mai országterületen mintegy 40 félétt), s az összegző kataszterben 6 természetföldrajzi alapozottságú nagytájat, 33 középtájat és 230 kistájat különített el (Marosi, Somogyi 1990, Marosi 2002).

Az újabb földrajzi irodalom a tájak hierarchizált rendszerében gondolkodva gyakran él a *mikrorégió*, *mezorégió*, *makrorégió* kifejezéssel is. A táj a hazai földrajztudományban nem csupán rendszerező, szintetizáló fogalomként él, hanem jelzős szerkezetekben is, a részdiszciplínák szükségleteihez igazodva (például természeti, természetes, mesterséges, mű, gazdasági, politikai, kulturális, történeti táj). Kedvelt kifejezése a *kultúrtáj*, de használja az *etnikai táj*, *néprajzi táj* fogalmát is. (Összefoglalóan: Enyedi, Horváth 2002, 22–24.)

A néprajztudományban Viski Károly végezte el az első átfogó rendszerezés, fogalmi tisztázás műveletét, de nem a tájakra, hanem a bennük élő né-

passzra, az úgynevezett *etnikai csoportokra* és hagyományos műveltségükre összpontosította figyelmét. Nagy érdeme, hogy a történeti, a földrajzi és a néprajzi kategóriák mellett a közigazgatási, egyház-igazgatási egységekre is tekintettel volt (Viski 1938.). Erdélyi születésű, neveltetésű tudósként nem a táj, hanem a *vidék* szót szerepeltette fent említett művében s más munkáiban is. A *táj* és a *táji csoport* terminus Györffy István, majd Tálasi István szóhasználatát követve gyökeresedett meg a néprajzi kutatásban mint az *etnikai csoport* és a *néprajzi csoport* szinonimája (Tálasi 1980, 227.) Magam is ezt használtam legszívesebben az 1960-as évek közepe óta. A barkókról szóló cikk címét – „A barkó etnikai csoport” – a szerkesztő Gunda Béla adta, mit sem törődve a szövegen végighúzódo szóhasználatával (Paládi-Kovács 1968, 175.). A „táji csoport” meghatározását – az etnikai vagy néprajzi, valamint az etnokulturális csoport definíciójával egyetemben – Kósa László adta meg: „A *táji csoportok* olyan csoportok, amelyek alapját vagy keretét kisebb-nagyobb táj vagy vidék alkotja” (Kósa 1975, 45.). Visszatért ehhez a kérdéskörhöz egyik későbbi munkájában is: (néprajzi) „tájon olyan területegységet értek, amelyet huzamosabb ideig állandó kulturális, társadalmi, gazdasági és ökológiai tulajdonságok jellemeznek, és ezáltal elválik környezetétől” (Kósa 1998, 30.). Ez a „néprajzi táj” meghatározás szoros kapcsolatot tételez az idővel, a történelemmel, a „történeti táj” fogalmi megközelítésével. Utóbb említett munkájában Kósa László nyomtatékkal szól a *nagy-táj* mibenlétéről is. Felfogása szerint az Alföld, a Dunántúl, a Felföld és Erdély tartozik ebbe a kategóriába. Tegyük mindjárt hozzá, hogy a nagy-táj fogalmának a földrajztudományban és a néprajzban más értelmezéseivel is találkozhatunk. Az egyik újabb földrajzi kézikönyv a mai országterületen öt nagy-tájat különít el: 1. Kisalföld, 2. Dunántúl, 3. Budapest és vidéke, 4. Észak-Magyarország, 5. Alföld (Enyedi, Horváth 2002, 1. és 2. ábra.). Etnográfus kollégáink műveiben sincs nyoma a közmegegyezésnek. Sajátos értelmezését adta a *nagy-táj* fogalmának Andrásfalvy Bertalan (1978, 240.): „Akkora terület, melyen belül létrejön a szakosodott falvak egymást kiegészítő, önellátó egysége.” Felfogása szerint a nagy-táj általában véve egy-egy nagyobb megyényi terület. Számos kutató a Duna-Tisza-közét, régi népnyelvi megnevezéssel élve a *Kétvízközét* említi e kategóriába sorolva (Bárth 1995, 7.), mások a Tiszántúlt, olykor a Bánságot, sőt a mai Kárpátalját is nagy-tájnak nevezik. Úgy látszik, hogy ezt a kategóriát rugalmasabban kell kezelnünk, s nem szükséges egynek vennünk a történelem során egykor tartományi múltat megélő országrészekkel (Erdély, Pannonia, a bánságok).

A *kistáj* mibenlétével és tartalmi kifejtésével Fél Edit nevezetes *etnikai alcsoport* fogalmának bevezetése (1948) óta többen is foglalkoztak. Fél Edit példái a Csallóköz területi, közigazgatási egységeire, a Pozsony megyéhez tartozó *Föltájra*, a Komárom megye részét képező *Altájra* és a Győr megyét növelő *Csilízközre* vonatkoztak. Bakó Ferenc a Tarna felső vízvidékén élő „leleszi falucsoport” példáján elemezte a Palócföld összetartó falucsoportjainak, úgynevezett etnikai alcsoportjainak kérdéskörét. Ilyeneket a dialektológusok, továbbá a

hagyományos népviseletek és a házasodási körzetek kutatói már előbb is számosat kimutattak. Mindezek a kutatások azt igazolják, hogy a népi kultúra kistáji tagolódása még a viszonylag homogén térségekben is kitapintható (Bakó 1981, 282–283.; Paládi-Kovács 1989, 161–162.). Andrásfalvy Bertalan a kistáj fogalmát az egyes embernek, a táj lakójának szemszögéből közelítette meg. Meghatározását érdemes szó szerint felidézni: „A kistáj nagysága egybeesik egy-egy ember tényleges látókörével, bejárt, ismert szülőföldjével, melyhez érzelmileg is élményszerűen kötődik. Ez elnagyoltan egy régi járás területével egyenlő, vagy annál kisebb” (Andrásfalvy 1978, 240.). Későbbi írásában is ebből a nézőpontból indul ki: „A néprajzi értelemben vett táj vagy kistáj már földrajzilag is jobban megfogható – elsősorban egy-egy falu, falucsoport, ezen belül néprajzi csoportok szűkebb, belátott, bejárt, közelebbről ismert hazáját jelöli” (Andrásfalvy 1980, 51–52.).

Régi korok „territoriális embere” – hogy I. M. Greverus (1969) kifejezésével éljek – a járáshoz, a szolgabírói végrehajtó hatalomhoz igazodott, s számára a járás volt az a szűkebb haza, ahol még otthonosan érezhette magát. Léteznek a járásnál kisebb tájak is (például Medvesalja, Gallyaság, tolnai Sárköz), mégis úgy gondolom, a járás alkalmas viszonyítási terület egység lehet a kistájak megértéséhez.

A járás szerepe a hajdani területi igazgatásban

A néprajz és rokontudományai kevés figyelmet szenteltek a járásnak, a közigazgatás századokon át létező, s csupán 1984-ben megszüntetett intézményének. Jellemző, hogy a TESz (II. 261.) csupán a *jár* ige származékai között említi, s a szó „közigazgatási egység” jelentését is igen kései évszámmal (1781) adatolja. Természetesen a járás mint jogintézmény és a finnugor eredetű igéből képzett szó ennél sokkal régebben keletkezett. Már a királyi várispánságok és vármegyék századaiban kialakult a „járt erdő” fogalma, de a járás valószínűleg csak a nemesi vármegye kialakulásával egyidejűleg vált a megye területi és igazgatási egységeinek elnevezésévé. A 13. század közepén a *provincia*, a *comitatus* és a *districtus* jelentése még nem vált el világosan a járásnyi és megyényi területek megnevezésében. Fokozatosan, a 14–15. század folyamán különült el és szilárdult meg a fogalomhasználat, s vált a *districtus* a járások, a *comitatus* pedig a megyék megnevezésévé. Legtöbbjének a tulajdonneve korábbi tájnévből, folyónévből eredt. (Például Árva, Turóc, Torna, Liptó stb. Vö. Kristó 1988, 380–391.)

Számos vármegye táji elkülönülésének, sajátos közlekedési helyzetének vagy a főispáni hivatalt is gyakorló földesurának köszönhette *comitatus* státusát. Ebbe a csoportba sorolható a kis területű és csupán két járást számláló Turóc, Torna, Ugocsa, Esztergom és Kishont vármegye is. Kishontról érdemes megjegyezni,

hogy a 13–14. században a kalocsai érsek birtokában állt, aki főként a rimai aranybánya miatt ragaszkodott akkor még *Comitatus Rima* néven emlegetett birtokához és annak érseki népeihez, hospeseihez (Kristó 1988, 383.). Az említett kis területű vármegyék járásait esetenként a megyék összevonásáig, teljes megszűntéig is földrajzi alapon nevezték meg, s nem a székhelyükről. Ilyen volt Torna megye *Alsó járás*, *Felső járás*, valamint Ugocsa megye *Tiszáninnyi*, illetve *Tiszántúli* elnevezésű két járása is, utóbbi Nagyszőlős város székhellyel.

A 13. század derekán, második felében kialakult nemesi vármegye tisztségviselői voltak a szolgabírák, akikről az első adat 1254-ből maradt fenn. Az 1290. évi 16. törvény már arról is rendelkezett, hogy megyénként négy szolgabíró választandó. A megyék területi felosztását, az egyes szolgabírák illetékességébe tartozó járasok megjelenését a 15. századtól lehet adatokkal nyomon követni (Kristó 1996, 186.; Szabó 1996, 187.). Mindebből nem következik az, hogy a vármegyék egységesen négy járást foglaltak magukban, de a késő középkorban a négy járást felölelő megye valóban tipikusnak mondható. Geográfus megfigyelés szerint az úgynevezett *hegyaljai megyék* rendszerint hegygerinc mögötti, *hegyháti járasokat* kapcsoltak magukhoz. Prinz Gyula Baranya, Veszprém, Heves, Borsod, Szatmár és néhány szlavóniai megye példáját említi (Prinz 1936, 327.). A példák sorába Fejér, Pozsony, Nyitra, Hont is bízvást felvehető.

Visszatérve a nemesi vármegye és a járasok szervezetére, szólni kell a *szolgabíró* feladatköréről és közvetlen munkatársairól. Elsődleges feladata volt a megyei törvényszék tagjaként a bírászkodás. A késő középkori törvényszék, a *sedria* öt személyből, az alispánból és a négy szolgabíróból állt. Az 1444. évi 10. tc. írta elő járási esküdtek (ülönkök) választását, akik tartoztak a törvényszéken megjelenni, s a szolgabírónak a bírósági eljárásban, majd a végrehajtásban is segédkezni (Soós 1974, 5–6.). A 15. században – valószínűleg a járasok számának növekedésével összhangban – több megyében (például Zemplénben) növelték a járási szolgabírák számát, s minden szolgabíró mellé két esküdtet választottak. Mohács (1526) után a megye és a járás közigazgatási funkciója kibővült, számos adóügyi, gazdasági, rendvédelmi és katonai feladat ellátása hárult rá. Megromlott a közbiztonság, s egymás után létesültek a megyei fegyveres „rendőrségek”. Borsod vármegye 1607-ben nevezett ki megyei kapitányt, s mellé a járasokat felügyelő *hadnagyokat* alkalmazott. A nagyobb falvakban tizedesek teljesítettek szolgálatot. A községi előljáraságokkal, a falusi bírakkal (*főnagyokkal*), esküdtekkal a járási szolgabírák és embereik érintkeztek, tartották a kapcsolatot első renden (Soós 1974, 9–10.).

Heves és Külső-Szolnok egyesített vármegyének a 17. században négy szolgabírója és négy járása volt: a *gyöngyösi járás*, a *Tarna*, a *Mátra* és a *Tisza járás*. Székhelye egyedül a gyöngyösinek volt, amely a Mátra gerincéig terjedt. A másik három járasnak székhelye nem volt. Ezért is használtak tájnevet a megnevezésükhöz. Esetenként sorszámmal vagy az éppen hivatalt viselő szolgabíró nevével jelölték, s azonosították be a járasokat (1. ábra). A 17. században, amikor Heves megye is Fülekre (Nógrádba) helyezte székhelyét, egyedül a

1. ábra: Heves és Külső-Szolnok vármegye járásai a 16–17. században

Forrás: Soós 1974.

Mátra járásban és a Tarna járás felső felén élő peres felek, megidézett tanúk járhatták meg egy nap az utat Fülekre, ha jó lovaik voltak (Soós 1974, 22., 27.).

Heves és Külső-Szolnok vármegye 16–17. századi közigazgatási felosztása változatlanul fennmaradt a 18–19. században is, legfeljebb a járások területének nagysága módosult. Az 1730-as években „A kettős megye négy járásra

oszlik. Északi részét a Mátra járás foglalja el. Ettől délnyugatra van a gyöngyösi, keletre a Tarna járás, ettől délre a tiszai járás. (...) Kiterjedés szempontjából első és legnagyobb a tiszai járás, ezután következik a gyöngyösi, majd a Tarna járás. Legkisebb a Mátra járás” (Bél 1968, 41.). Bő száz évvel később Fényes Elek ugyanezt a tagozódást írja le. Megjegyzi, hogy „A Mátra járást palócok foglalták el...” Ez a járás magában foglalta a megye északi részét a Zagyvától az Eger-patakig, a gyöngyösi járástól a Mátra gerince választotta el. A Tarna járás Recsktől délre terült el, a felső völgyszakasz a Mátra járáshoz tartozott (Fényes 1837., III., 192–193, 198–235; Paládi-Kovács 1989, 154.). A 19. században a Tarna járás némileg kisebb, a Mátra járás pedig néhány faluhatárral nagyobb volt, mint a 17. században. Heves és Külső-Szolnok vármegye esete a területi egységek hosszú századokon át megőrzött rendszerét, a járási közigazgatás életrealitását példázza. Ezek a térségi szervezetek egyszerre szolgálták a nemesi vármegyét, az államhatalmat és a járásnyi „kis haza” népének, társadalmának rendjét, igazgatását, igazságszolgáltatását.

Az igazgatás területi egységei erősítették a tájban élő emberek összetartozás-tudatát, mindennapi kapcsolatrendszerét. A 19. században a történeti Magyarországon (Erdély nélkül) még mintegy 30-35 járást neveztek meg tájnévvel. „Ilyenformán ezek a tájnevek sűrűn szerepeltek igazgatási és magánjogi iratokban. E járásek határa, falvainak száma huzamos ideig állandó volt, éppúgy meghatározható, mint a jogilag kiváltságos etnikai csoportok határa (jászok, kunok, hajdúk, székelyek). Ehhez a kérdéshez talán a legjobb forrást Fényes Elek művei nyújtják. Tőle ollóztak a későbbi helyismereti szerzők is” (Paládi-Kovács 1977, 487.; Fényes 1847). *Magyarország leírása* c. kötetéből is egész lista állítható össze a közigazgatásban használatos tájnevekből: a Csiliz-, Sziget- és Tóközi járás, a Sokoróalji járás Győr megyében, a Tótsági és a Kemenesalji járás Vas megyében, a Répcze melléki, a Rábaközi felső, a Rábaközi alsó járás Sopron megyében stb. Munkáiban gyakran említi a kistájak, járásek jellegzetes foglalkozásait, gazdasági szakosodását. Egyetlen példa erre: „A milyen mértékben híres a’ Répcze melléke ökreiről, olly mértékben dicsekedhetnek a rábaköziek jó lovakkal.” A mosoni síkság német és magyar népi nevét ekképpen adja meg: „Az egész rónaság a németek által Haideboden-nek, a magyarok által Nyulasok-nak szokott neveztetni” (középkori neve: *Fenyér*).

A tájnévvel megnevezett közigazgatási egységek, a járásek olykor az egyházigazgatásban is területi egységek, egyházmegyék, esperességek, districtusok nevéként szerepeltek. *Kemenesalja* a 19. században járás és evangélikus egyházmegye neve is egyben, ahol Edvi Illés Pál espereskedett élete derekán. A dunántúli *Mezőföld* tájnév a 18–19. században még Veszprém megye későbbi enyingi járásának a megnevezésére szolgált. (1820-ban Veszprém megye *mezőföldi járásának* szolgabíráját említik!) Használták a dunántúli református egyházkerület egyik esperességének, egyházmegyéjének a megnevezésére is. A *mezőföldi egyházmegye* azonban nagyobb területet fog-

lalt magában, mint a *mezőföldi szolgabírói járás* (Juhász 1988, 84., 90.). A hajdani Torna megye területén a középkorban egyetlen esperesi districtus alakult ki, a közigazgatás azonban Alsó, illetve Felső járásra osztotta a kicsiny vármegyét. Baranyában és Tolnában egy-egy kistáj neve még 1910-ben is használatos járás megnevezésére (*Hegyháti járás, Völgyégi járás*), a református egyházigazgatás viszont megelégedett a *Felső baranyai egyházvidék* és az *Alsó baranyai egyházvidék* elkülönítésével (Hölbling 1845, 56–59.). Előbbi az *Ormánság, Bőköz, Drávamellék*, utóbbi a *Drávaszög* megfelelőjeként fogható fel. Tanulságos, hogy Pécsvárad, Zengővárkony, Hidas és Nagypall református egyházközségei a *Tolnai egyházvidék*hez tartoztak, s a tolnai *Sárköz* falvaival alkottak közös egyházmegyét.

A nemesi vármegyét és a rendi társadalom egyéb területigazgatási maradványait (székek, kerületek) az 1876. évi törvény alapján váltotta fel a polgári korszak közigazgatása. (Ezt a törvényt 1883-ig még további hat törvény korrigálta és egészítette ki!) Számos területi módosulás mellett említendő esetenként a megyék és a járások nevének változása. Lényeges területgyarapodással jött létre Hajdú megye, s egykori kiváltságos kerületek, székek olvadtak be a közeli megyékbe (például Maros-Torda, Torda-Aranyos, Pest-Pilis-Solt-Kiskun, Jász-Nagykun-Szolnok). Az 1883. évi 15. törvény előírta, hogy a járásbíróóságok illetékességi területével és székhelyével megegyezően kell kijelölniük a megyéknek és a belügyminiszternek a közigazgatási járásokat. A végrehajtás azonban nehézkesen ment: 1938-ban még 30 járásnak nem volt járásbírótsága és adóhivatala a trianoni országterületen (Szabó 1996, 200.). A végrehajtást egyes tájakon a városok hiánya is akadályozta.

A polgári korszak reformjai nemcsak a járásokat hagyták meg, de sok esetben a járások régi elnevezéseit is. Az 1910-ben kiadott helységnévtár még 38 tájnévi eredetű, jellegű nevet tartalmaz, belevéve az erdélyi megyék, járások névanyagát is (1. táblázat).

A járások területének, székhelyének, elnevezésének 20. századi története már kívül esik e dolgozat keretein. A régi járások tájnévi elnevezéseinek vázlatos szemléje mindenesetre azt igazolja, hogy ezen igazgatási egységek természetes keretei voltak a társadalom térbeli szerveződésének. A járások határait gyakran vizek, vízválasztó magaslatok mentén jelölték ki, s ezáltal követték a közlekedés útvonalait és a településhálózatot is alakító természetes tájhatárok rendjét. A kistáji tagozódáshoz sokban igazodó és tájnévvel megjelölt járásokhoz a bennük élő embereket is bensőséges viszony fűzte. A járás összefogta, integrálta a kistáj területén élő falvak, falucsoportok népét: egységesítő hatással volt a paraszti közösségek életmódjára, szokásaira, folklórműveltségére is. Mindez visszahatott a táj népének önmeghatározására, táj-történeti csoporttudatának alakulására. Részint ez magyarázza a járások tájnévi elnevezéseinek szívós fennmaradását, noha a polgári korszak közigazgatási reformjai az 1870-es évektől fogva a régi tájnevek kiiktatására és a székhelyek szerinti megnevezésre törekedtek.

1. táblázat: A járások tájnévi eredetű megnevezései 1910-ben

<i>A járás neve</i>	<i>A járás székhelye</i>	<i>A megye neve</i>
Csereháti	Szepsi	Abaúj-Torna
Hegyháti	Sásd	Baranya
Felvidéki	Ilosva	Bereg
Sárréti	Biharnagybajom	Bihar
Alvidéki	Földvár	Brassó
Felvidéki	Brassó	Brassó
Hétfalusi	Hosszúfalu	Brassó
Felcsiki	Csikszereda	Csik
Kászonalcsiki	Csikszentmárton	Csik
Tizsáninnyi	Kiskundorozsma	Csongrád
Tizsántúli	Mindszent	Csongrád
Pusztai	Győrszentmárton	Győr
Sokoróaljai	Tét	Győr
Tószigetcsilizközi	Győr	Győr
Kézdi	Kézdivásárhely	Háromszék
Orbai	Kovászna	Háromszék
Sepsi	Sepsiszentgyörgy	Háromszék
Jászsági alsó	Jászapáti	Jász-Nagykun-Szolnok
Jászsági felső	Jászberény	Jász-Nagykun-Szolnok
Tiszai alsó	Tiszaföldvár	Jász-Nagykun-Szolnok
Tiszai felső	Kunhegyes	Jász-Nagykun-Szolnok
Tiszai közép	Törökszentmiklós	Jász-Nagykun-Szolnok
Nádasmenti	Kolozsvár	Kolozs
Csallóközi	Nemesócsa	Komárom
Izavölgyi	Dragomérfalva	Máramaros
Taracvízi	Taracköz	Máramaros
Tiszavölgyi	Rahó	Máramaros
Visó	Felsővisó	Máramaros
Marosi alsó	Marosvásárhely	Maros-Torda
Marosi felső	Marosvásárhely	Maros-Torda
Ligetaljai	Nyíracsad	Szabolcs
Tiszai	Mándok	Szabolcs
Avasi	Avasújváros	Szatmár
Völgységi	Bonyhád	Tolna
Tizsáninnyi	Nagyszőlős	Ugocsa
Tizsántúli	Halmi	Ugocsa
Bodrogközi	Királyhelmec	Zemplén

(Az 1910. évi helységnévtár, továbbá az adatai felhasználásával készült és 1914-ben megjelent térkép volt a forrása a *Magyarország Közigazgatási Atlasza*, 1914 c. kötetnek és táblázatunknak. Talma Könyvkiadó, Baja – Pécs, 2000.)

A járásméretű kistjak jobbágyságának önszerveződésével jöttek létre és működtek a 16–17. században az úgynevezett „parasztvármegyék”. Eger esete (1596) után a nemesi vármegye átmenetileg meggyengült. Az elszaporodott rablások, marha- és lólopások, szélnek eresztett végvári hajdúk zsákmányszerzései ellenében fogtak össze a jobbágyfalvak önvédelmi rendészeti jelleggel, hogy a rablókat közösen elfogják, és a nemesi vármegye távoli hatóságának átadják. A hódoltságai megyék parasztvármegyéi a 17. században többnyire egy-egy járásnyi területen szerveződtek meg (Szakály 1969, 19.,

Szabó 1996, 190.). Megyényi területet a „*paraszt kösség*h” nem tudott átfogni, de olykor túllépett a megyehatáron, s kapcsolatot tartott a szomszéd parasztvármegyékkel. A borsodi, gömöri *Erdőhát* falvai (Sajó)Várkony, a hevesi *Mátra járás* falvai Bodony községben tartották gyűléseiket. 1607-ben Nógrád, Gömör, Kishont és Borsod parasztszékei elhatározták, hogy „az urakat és a nemeseket mind levágják” (Szakály 1969, 19., 23.; Soós 1975, 24–25, Paládi-Kovács 1989, 154.). Az együttműködés Borsod és Gömör erdőhátsági részére, Kishontban a Rima alsó vidékére, Nógrádban a füleki vár szűkebb körzetére terjedt ki, zömmel a későbbi *Barkóság* területére. (Az *erdőháti kila* a 17–18. században ennek a vidéknek ismert űrmértéke volt.)

Jellegzetes történeti kistáj a régi Pest-Pilis-Solt vármegyében az úgynevezett *Dunamellék*, ahol a hajdani Solt vármegye kis mezővárosainak láncolata élte át a hódoltság korát: Dömsöd, Szalkszentmárton, Vecse, Solt, Pataj (Bárh 1995, 10.). E kistáj települései 1663. április 2-án a Feketehalom nevű dombnál, Kunszentmiklós határában gyűlést tartottak, és határozataikkal újból felélesztették a korábbi parasztvármegyét. Kimondták, hogy minden helységben legalább 12 „cirkáló” (őr) legyen a bíró mellett. A marhalopások megakadályozására levelet kell adni az eladott jószág mellé, kiváltképpen, ha „Felföldi Palotz” a vevő. A katonákkal, rabokkal és a dunántúli rácokkal folytatott kereskedést pedig teljességgel megtiltotta a parasztvármegye (Szakály 1969, 47–48.).

A „paraszt hadnagyságok” területi elhelyezkedése arról tanúskodik, hogy léteztek a vármegyénél kisebb szervezeti egységek is, amelyek szintén természetes kistájak népét fogták össze és védelmezték. Elegendő, ha csupán egy-kettőnek említjük meg a nevét: *Tápiómelléki hadnagyság*, *Galgamente hadnagyság*. (Mindkettő Pest megyében említődik 1666 körül.) Nógrád megyében 1694-ben 23 hadnagyság létezett egy időben, azaz a parasztvármegye sok kis területi egységre, 5–10 helységet felölelő hadnagyságra tagolódott (Szakály 1969, 121–122., 131–132. Lásd még a kötethez csatolt I. és III. térképvázlatot!)

A parasztvármegye intézménye a török hódoltság idején jött létre önszerveződés útján, hogy megvédje a magukra hagyatott parasztokat a rablók és fosztogatók ellen, s védje a rendet, a törvényt az anarchiával szemben.

A kistérség fogalmának terjedése a 20. század utolsó harmadában

A kistérség művi fogalma a járások megszüntetését (1984) követően merült fel. Német szakszó tükörfordításának látszik. Fogalmi meghatározására sem a közigazgatási gyakorlat, sem a tudomány képviselői nem törekedtek különösebben. E laza térfogalom legfőbb haszna éppen meghatározatlanságában, tetszés szerinti értelmezésének lehetőségében rejlik. Magyarországon máig nem tisztázódott a térbeli integráció modellje, a területszervezés szintjeinek, a te-

rületi igazgatás függelmi viszonyainak átfogó rendszere. Az 1990. évi rendszerváltozás szakított a megyékre és járásokra épülő igazgatási tradíciókkal, s az önkormányzati törvény a helyi, települési önkormányzatokra hárított minden igazgatási feladatot. A települési önkormányzati rendszer 1992–1993-ban érzékelte először a területi együttműködés hiányát, s tett lépéseket az ügynevezett kistérségi szerveződés irányába. 1994-ben léteztek már kistérségi szövetségek, s a kutatók is kitalálták a „statisztikai kistérség” fogalmát.²

A kistérségi kooperáció gyengeségeit az MTA Regionális Kutatások Központjának kutatói az alábbi öt pontban foglalták össze: 1. Területileg egyenetlenek a szerveződések, minthogy az egy-két települést felölelő képződményektől járásnyi nagyságú csoportosulásokig számos formáció található köztük. 2. Az ország településeinek jelentős hányada kívül maradt a kistérségi szövetségeken. 3. A kistérségek egy részének nincs városi vagy városias központja. 4. A kistérségek zömét csupán informális, konzultatív kapcsolatok jellemzik, a települések szerződéses vagy egyéb jogviszonyban nem állnak egymással. 5. A kistérségi szerveződések területi léptéke, kooperációs formája nem felel meg a kitűzött célok elérésének (Enyedi, Horváth 2002, 375.).

A statisztikusok és a regionalizmus kutatói a *kistérségi társulások* számát, a társulásokban részt vevők és azokból kimaradók számát tudják megadni. Ezek a számok évről évre változnak: 1998-ban 188, 1999-ben 205 kistérségi társulást tartottak nyilván. Mindez érzékelteti e laza kapcsolati rendszerek képlékenységét. A *statisztikai kistérségek* számát (Budapest nélkül) 149-ben adták meg, s ezeknek a földrajzi határait térképeken is rögzítették. A statisztikai kistérségek száma – az adatgyűjtés és adatfeldolgozás érdekeire is tekintettel – állandóbb, mint a társulások hullámzó száma. Az utóbbiak 1999. évi összege (205) áll legközelebb a természetföldrajzi alapon meghatározott kistájak (230-as) számához (Marosi, Somogyi 1990). A 2003. őszén kiadott kormányrendelet az ország kistérségeinek számát 168-ban jelölte meg. Érdemes megjegyezni, hogy 1959-ben az ország területén 128 járás és 58 járási jogú város létezett (Új Magyar Lexikon, 3. kötet, 1960, 491.) (2. ábra).

A kistérségek mintegy másfél évtizedes története arra vall, hogy nem képesek a korábbi járások helyét elfoglalni, s alsó középszintet képezni a magyar közigazgatásban. A kistérségek jövője a közigazgatási alapszint (helyi önkormányzat) és a megyei középszint alakulásának függvénye. A kistérségi társulások szervezeti önállósága, egyértelmű jogi státusa szükséges ahhoz, hogy rájuk építve tényleges területi integráció, területfejlesztés és -igazgatás jöhessen létre (Enyedi, Horváth 2002, 374., 376.). Ennek hiányában a városi hiányos, határ menti kistérségek leszakadása, gazdátlansága tovább folytatódik.

A regionális kutatás megállapításait is megszívélve született 2003-ban a kistérségek megállapításáról, lehatárolásáról és megváltoztatásának rendjéről szóló 244/2003. (XII. 28.) számú kormányrendelet. Ez a kistérséget területfejlesztési-statisztikai egységként definiálja, amely a közigazgatás feladatainak ellátásához szükséges illetékességi területek megállapításának is alapja.

2. ábra: Statisztikai kistérségek Magyarországon 2002-ben

Kistérségek (NUTS IV.)

Forrás: Enyedi, Horváth 2002, 417.

Leszögezi, hogy „A kistérségek területe teljes mértékben és ismétlésmentesen lefedi az ország területét, és illeszkedik a területfejlesztési-statisztikai régió, a megye, valamint más kistérségek határaihoz”. Kimondja azt is, hogy egy település közigazgatási területe csak egy kistérségbe tartozhat (Magyar Közlöny 2003/148. szám, 11531. oldal). A következő évben fogadta el az Országgyűlés a többcélú kistérségi társulásról szóló 2004. évi CVII. törvényt, amelynek több elemét az Alkotmánybíróság vizsgálat alá vonta és alkotmányellenesnek nyilvánította (Magyar Közlöny 2004/127. szám, 11037. oldal). A törvény rögzíti, hogy egy kistérségben csupán egyetlen többcélú társulás hozható létre, és érvényesülnie kell a szabad társulás elvének. A többcélú kistérségi társulás e törvény 1. § (7) bekezdése értelmében jogi személy, de nem minősül költségvetési szervnek (Gelencsér, Gyergyák, Kiss 2010, 236–238). A hátrányos helyzetű kistérségeknek ma már „társulásokra” sincs erőforrásuk, s kilátástalanabb helyzetben vannak, mint a 16–17. század fordulóján szerveződött „parasztvármegyék”.

A *kistérség* fogalom újabban a történetkutatásban is felbukkant. Jelentése abban tér el a járástól, hogy a határain belül szigetként álló, igazgatásilag önálló város(ok) adatait is hozzáadják a járási adatokhoz. Ilyenformán a kistérség a történeti járásnál valamivel nagyobb területi, statisztikai egység. Frisnyák Zsuzsa kistérségfogalma: „olyan viszonylag kis területi egység, melynek egyik eleme a közigazgatási hovatartozás, másik eleme pedig a topográfiai helyzet” (Frisnyák 2003, 361.). Kérdés marad, hogy szükség van-e a járás terminus elkerülésére, s a kistérség fogalmának bevezetésére a 15–20. századi magyar történelem vizsgálatába.

A három vizsgált kifejezés – a kistáj, a járás és a kistérség – közül egyedül a járásnak ismerjük a pontos tartalmát, s a járást említik a történeti források. A kistáj és a kistérség művi kifejezés, egyes szaktudományok és a közigazgatás szavai. A járás szót századokon keresztül használta a köznyelv is, de napjainkban már elavult kifejezésnek hat. Az említett tények és vázolt folyamatok fényénél azt látjuk, hogy mindhárom vizsgált fogalom és szó a földrajzi tér közel azonos méretű egységeinek megjelölésére szolgál, ha szoros megfelelés nincs is közöttük. A maga helyén, a maga korában mindegyikre szükség van ahhoz, hogy minél árnyaltabban, pontosabban leírható legyen a vizsgált teremben élő, működő társadalom, s a hozzá kapcsolódó közösségi kultúra.

Jegyzetek

- 1 2011 nyarán már bizonyosnak látszik – a TÉT e számának megjelenésekor talán már végleg eldőlt –, hogy Magyarország közigazgatási térképén újra megjelennek a járások. Ennek az új közigazgatási területi kategóriának a megjelenése természetesen a regionális tudomány érdeklődési körébe is beletartozik. Paládi-Kovács Attila írása speciális nézőpontból, az etnográfia szemszögéből s történeti aspektusból vizsgálja a három tércategória – kistáj, járás, kistérség – viszonyát. A „járásokra várva” nem érdektelen ezt a nézőpontot is megismerni. (A szerk.)
- 2 A „kistérség” fogalmát többféle téregységre alkalmazzák. Így nevezik a KSH (NUTS 4) beosztását, a 90-es években kialakult spontán „kistérségi” szerveződések, s a 2004-es törvényi szabályozás nyomán készült többcélú társulásokat.

Irodalom

- Andrásfalvy B. (1978): A táji munkamegosztás néprajzi vizsgálata. *Ethnographia*, 2., 231–243.
- Andrásfalvy B. (1980): *Néprajzi csoport, kistáj és régió. Népi kultúra – népi társadalom*. Az MTA Néprajzi Kutatóintézet Évkönyve XI–XII. Budapest, 39–58.
- Bakó F. (1981): *Az etnikai alcsoport kutatásának kérdései*. A Heves Megyei Múzeumi Szervezet Évkönyve XVIII. Eger, 243–289.
- Bárth J. (1995): Népcsoportok, néprajzi csoportok és történeti-néprajzi tájak a Duna-Tisza-közén. In: Bárth J. (szerk.): *Dunáninnen – Tiszáninnen*. Katona József Múzeum, Kecskemét, 7–21.
- Bél M., fordította Soós I. (1968): *Heves megye ismertetése, 1730–1735*. Eger Vár Barátainak Köre, Eger
- Enyedi Gy., Horváth Gy. (2002) (szerk.): *Táj, település, régió*. MTA Társadalomtudományi Központ, Kossuth Kiadó, Budapest (Magyar Tudománytár; 2.)
- Fél E. (1948): *A magyar népi társadalom életének kutatása. A Magyar Népkutatás Kézikönyve*. Budapest
- Fényes E. (1837): *Magyarországnak, s a' hozzákapcsolt tartományoknak mostani állapota statisztikai és geographiai tekintetben*, II–III. Pest
- Fényes E. (1847): *Magyarország leírása*. Pest
- Frisnyák Zs. (2003): *Magyarország kocsi- és szekérállománya, 1889*. A Herman Ottó Múzeum Évkönyve XLII. Miskolc, 359–385.
- Gelencsér J., Gyergyák F., Kiss L. (2010): *Polgármesterek, önkormányzati képviselők kézikönyve*. Közigazgatás Módszertan Bt., Pécs (Jegyzők Dokumentumtára; 37.)

- Greverus, I. M. (1969): Grenzen und Kontakte. Zur Territorialität des Menchen. In: *Festschrift für Gerhard Heilfurth zum 60. Geburtstag*, Göttingen
- Hölbinger M. (1845): *Baranya vármegye orvosi helyirata*. Pécs
- Juhász D. (1988): *A magyar tájnévadás*. Akadémiai Kiadó, Budapest (Nyelvtudományi Értekezések; 126.)
- Kósa L. (1998): *Paraszti polgárosulás és a népi kultúra táji megoszlása Magyarországon (1880–1920)*. Planétás Kiadó, Budapest
- Kósa L., Filep A. (1975): *A magyar nép táji-történeti tagolódása*. Akadémiai Kiadó, Budapest
- Kristó Gy. (1988): *A vármegyék kialakulása Magyarországon*. Magvető Könyvkiadó, Budapest
- Kristó Gy. (1996): Az alföldi megyék kialakulása. In: Rakonczai J., Szabó F. (szerk.): *A mi Alföldünk*. Nagyalföld Alapítvány, Békéscsaba, 177–186.
- Marosi S. (2002): A kistérségek természetföldrajzi kutatásának feladatai. In: Frisnyák S., Gál A. (szerk.): *Szerencs és környéke*. Nyíregyházi Főiskola Földrajzi Tanszéke, Bocskai Gimnázium, Szerencs-Nyíregyháza, 5–8.
- Marosi S., Somogyi S. (1990): *Magyarország kistájainak katasztere*, I–II. MTA Földrajztudományi Kutatóintézet, Budapest
- Paládi-Kovács A. (1968): A barkó etnikai csoport. *Műveltség és Hagyomány X*. A KLTE Néprajzi Intézetének Évkönyve, Debrecen, 175–218.
- Paládi-Kovács A. (1977): Kósa L.–Filep A.: A magyar nép táji-történeti tagolódása. *Ethnographia*, 2–3., 485–488.
- Paládi-Kovács A. (1989): A Palócföld kiterjedése. In: Bakó F. (szerk.): *Palócok I*. Heves Megyei Múzeumok Igazgatósága, Eger, 137–167.
- Prinz Gy. (1936): *Magyarország tájrajza*. In: Magyar föld – magyar faj, I. Magyar földrajz. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest, 15–341.
- Soós I. (1974): A hódolt szolgabíró és a hódolt esküdt Heves megyében a XVII. században. *Archívum*, 2. A Heves Megyei Levéltár Évkönyve, Eger, 5–32.
- Szabó F. (1996): A megyerendszer az Alföldön a középkortól napjainkig. In: Rakonczai J., Szabó F. (szerk.): *A mi Alföldünk*. Nagyalföld Alapítvány, Békéscsaba, 187–214.
- Szakály F. (1969): *A parasztvármegye a XVII. és XVIII. században*. Akadémiai Kiadó, Budapest (Értekezések a történeti tudományok köréből; 40.)
- Tálasi I. (1980): Reflexiók és zárzó. In: Paládi-Kovács A. (szerk.): *Néprajzi csoportok kutatási módszerei*. MTA Néprajzi Kutatócsoport, Budapest, 220–228. (Előmunkálatok a Magyarság Néprajzához; 7.)
- TESz (főszerk.: Benkő L.). (1967–1976): *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*, I–III. Akadémiai Kiadó, Budapest
- Viski K. (1938): *Etnikai csoportok, vidékek*. A magyar nyelvtudomány kézikönyve 1/8. Budapest